

ember, de nem szorosán a tárgyunkhoz vágó képzettségű; a felesége zene tanárnő, azonban igen képzett s a tárgyában járatos asszony, zenét tanít a főiskolán. Mi meglehetősen műveletlenek voltunk az ő szakmájukban. Ella ugyan elég ügyesen vett részt a társalgásban, a műveltségét is bámultam, hogy honnan szedett ennyi ismeretet össze; én a társalgás második felében többnyire hallgattam; ez a hallgatás nagyon ki is rítt az eleven, többnyire zenei tárgyú társalgásból.”

A munkafüzet végére érve a kiemelt és „megfejtett” szövegekből megállapítható, hogy ebben az időben (1972. december és 1973. március), írójuk, testi és szellemi állapota stabilnak volt tekinthető.

Felesége segítségével a régebbi életformájuknak megfelelően éltek napjaikat: társaságba jártak, vendégeket fogadtak, színházi és mozi előadásokon vettek részt. Németh László azonban egyre szótlanabbá vált és ritkán oldódott fel a társaságban. Írásainak tartalmi része – az időnkénti idő- és térbeli dezorientációtól eltekintve –, a megfogalmazott ítélete, a kifejezésmódja és szókincse arra utal, hogy szellemi képességeinek nagyrészt birtokában van.

Németh László testi és szellemi kondíciójának megóvása érdekében a rendszeres séták, valamint az írás- és olvasásgyakorlatok rendszeres végzése, napirendjének elengedhetetlen részét képezték. Úgy tűnt tehát, hogy halála előtt két évvel még sikerrel küzd az enyészet ellen.

Monostori Imre

Az esszéíró Németh László világképének kialakulása és fő jellegzetességei

Az alábbi rekonstrukciós kísérletünkben *gondolatokat* emelünk ki a hatalmas életműből (elsősorban a háború előtti munkásság virágkorából) és hozunk közel mai mindennapjainkhoz. Azzal a szándékkal, céllal, hogy érzékeltessük, demonstráljuk: Németh László mily *korszerű*, mily *modern* szellemi fenomén.

Szándékosan választottuk s használjuk a *korszerű*, a modern megnevezést – és *nem* az *időszerűt*. Jóllehet a két fogalom tartalma közel áll egymáshoz – gyakran keverednek is a mindennapi szóhasználatban –, mégsem keverendő egészen össze. Az „időszerű” ugyanis mindenekelőtt jelen érvényű, a „korszerű” viszont időben jóval tágabb: „a kor követelményeinek megfelelő” jelentésű; másfelől: a „modern” szinonimája. Az „időszerű” tehát inkább politikai-politológiai kategória, a „korszerű” viszont inkább történeti, eszmetörténeti koordinátarendszert jelent. Az „időszerű” a pillanathoz tapad, a „kor-

szerű” viszont évtizedeket ível át. Esetünkben például a 20. század európai, közép-európai emberének és magyar valóságának a Trianon utáni (majd a második világháborút követő) sorshelyzetei.

Továbbá: *világképről* szólunk mindvégig s nem világnézetről. Értelmezésünk szerint a világnézet alapvetően befogadó és – gyakran – elfogadható tudati-lelki állapot; a világkép ezzel szemben alapvetően kivetítő, alkotó szellemi és érzelmi attitűd. A világnézet inkább analizáló szellemi-ideológiai jelenség, a világkép inkább szintetizáló forma. Végül: a világkép tágabb érvényű személyiségjegy: magában foglalja a világnézetet is.

Németh László gondolkodói világképe *eszményvilág*ot is jelent egyszersmind. Ha tesszük: *utópiavilág*ot. Egész életében „javíthatatlan utópista” volt, amit – természetesen – büszkén vállalt mindvégig. Az utópia ugyanis az ő értelmezésében nem valamiféle anti-realitás, hanem a „kívánatos”, képében megjelenő tökéletes eszme, az elérendő végcél, a befejezett állapot. Az utópia ily módon tehát maga is eszme: a kívánatos vonzása, amely az ember számára mindig akaratmozgósító erő is egyben. (Vö.: *Levél Veres Dánielhez*, 1969.)

Németh László gondolkodói világképének a középpontjában az egyén és a közösség széttephetetlen egységének képlete áll. Másként fogalmazva: a személyiség és a társadalom kívánatos harmóniája.

A *személyiség* legméltóbb létezési formája – felfogása szerint – a szellem megtestesítése és annak képviselése: „Szellem embere az – írja –, akiben ott feszeng a szellemiség örök ösztöne: a jelenségeket együtt, egyben látni. A szellem: rendező nyugtalanság. [...] A szellem emberét épp az jellemzi, hogy oldhatja el magában a teljesség szomját, s nem nyomhatja el az egész iránti felelősség érzetét.” (*Új enciklopédia felé*, 1931.) Szakítani szükséges tehát a – már akkor, a harmincas években – túlzóan differenciálttá vált, szakosodó, a csak részekben látás, részekben és részletekben gondolkodás tömegtársadalmi gyakorlatával. Az egyes embernek, a modern személyiségnek sokkal inkább „filozófus”, semmint specialista természetnek kell lennie. Korányi Sándor, az európai hírvő orvos-diagnosztá – például – igazi filozófus természet volt. Olyan filozófus-belgyógyász, „aki a részletet az egész felől látja, akiben minden új tény, az egész gondolatenger hullámozását indítja el.” (*Korányi Sándor*, 1932.)

A 20. század egyik drasztikus kihívása volt (és maradt) a tömegelvű munka és az egyéniséghez kötött egyéniség-gyökerű szellem súlyos ellentéte, lépten-nyomon történő összeütközése. Németh László e fejtegetéseinek középpontjában is az egyéniség, a személyiség védelme, már-már kultusza áll. Híressé vált kisesszéjében, *A minőség forradalmában* (1933) így ír erről. „A munkanélkülieket számon tartjuk, de ki törődik a munkásokkal? [...] Minden tanulás, képzés haszontalan, a munka a szellem teljes önmegtagadását követeli! [...] A közösség élete látszólag egyre kollektívebb lesz, egyre kevesebbet törődik tagjai egyéni életével, nem számít kezdeményezésükre, s nem hederít kívánságukra. Valójában a kollektíválódás alatt elapad a társadalom-fenntartó erő, a közügyek”. És mi mást, mint a 20. század emberének – magyarságának – máig tartó modern kori szorongásos életérzését fogalmazza meg a *Tanú* bevezetőjében (1932) is:

„Folyamiratom ihletője, e kor igazi múzsája: a szorongó tájékozatlanság. Hajótöröttek vagyunk, akik a csillagokat nézzük s a partot keressük, abban a hitben, hogy van part, s a csillagok vezetnek.”

A század egyik nagy kihívása: hogyan lehet egyént és közösséget „szenvedélyes”, azaz szellemi kapcsolatokkal összefűzni.

Németh László szemrevételezi a „huszadik század vezérjelenségeit”, azaz ideológiai rendszereit, áramlatait: az egyén, a személyiség helyzetét, sorsát kutatva bennük is. Mélyen igaz – és immár azóta részben le is zajlott – jelenségeket tár föl, világít meg például a marxista alapokon nyugvó bolsevik ideológiákkal kapcsolatban. Érvei és példás tisztasággal, szakszerűséggel levezetett társadalmi-szociológiai képletei ma is helytállóak az alapvetően 19. századi eredetű, mindig csak tömegekben és sohasem egyéneken (legfőleg csak osztályban és osztálytudatban) gondolkodó marxológusok, munkás- és szakszervezeti vezetők hangzatos és primitív „felszabadító”-tanaival szemben. Rámutat arra, hogy a marxista ideológia csupán a tőkés rend igazságtalanságait bírálja, de nem érinti annak „szellemét és értékrendszerét”. Pedig már „a tőkés rend feláldozta az embert a kollektív életnek. A személy gazdaságban, hadseregben, pártlistán elvont szám lett, a közös élet minőségben egyre kevesebbet, mennyiségben egyre többet kívánt az egyéntől, kihasználta és lealacsonyította.” A marxi szocializmus pedig „átveszi a tőkés világ értékmércéjét és számolási módját. [...] a termelés örülete mindent elsöpör, az egyéniség kollektív megsemmisítése rohamlépésben halad.” (*Európa földrengéstérképéhez*, 1933.)

Magatartásbeli példa-ellenszert minderre Németh László az antik görögség életfel-fogásában, *minőségelvű*, minőségközponti életvitelében és ennek történelmi tanulságaiban lát. A Minőség „Az életemet megszálló rögeszme” írta egyik idős kori esszéjében. „A minőség nemcsak eszme, utópia: antropologikum. [...] A görög istenekben volt meg ez az antropologikumban gyökerező, azt áthangoló eszmei valami, melyet én Minőségnek neveztem el.” A Minőség azonban több, hatásosabb, erjesztőbb erejű „valami”, mint az eszme, „mélyebb a támadáspontja, mint az eszméké, tanoké, a vitális góccokat akarja megszállni.” (*Levél Veress Dánielhez*, 1969.)

„A görögség nekem – írja egy helyütt – a vállalkozó kedv, amelyben szívem az ő merész szívükkel összedobban. [...] Nincs még egy nép, amely ilyen emberkészlettel, ilyen változatosan bontotta volna ki korszakait. [...] Vannak emberek, akik életükből csinálnak remekművet; nép, amely az életéből csinált, egy volt: a görög.” „A görögök: a minőség születése.” (*Görögök vagy a halott hagyomány*, 1934.) Egy másik ekkor tájt írt esszéjében pedig arra hívja föl a figyelmet, hogy a német tudóstól-filozófustól, Diltheytől „azt a történelmi önalakítást kellene nekünk magyaroknak eltanulnunk, melyben egyéni üdvösség, nemzeti küldetés és embertörténet egyet jelent.” (*Dilthey, egy német tudós*, 1934.) Vagyis: egyszerre vagyok individuum, továbbá egy közösség, a nemzet tagja, valamint ember mint nembeli lény is.

A „minőség” fogalma minden emberi tevékenység tekintetében központi kategória Németh László gondolatvilágában. Szerinte a minőségnek az életet – annak *minden* meg-

nyilvánulását – szabályozó legfőbb elvnek kell lennie. *Termelésben*: bérmunka helyett a *szabad* vállalkozás, *társadalomban*: az *egyén* és a *közösség* harmonikus kapcsolata; *államszerveződésben*: szabad polgárok *önkéntes* szövetkezése; *politikában*: a *mellérendelés* elve az alárendeléssel szemben; *kultúrában*: a régi görögök példája; *nemzetben*: a példakép (melyet nagyhatalom és a határon túli kisebbség *egyaránt* respektál); *emberben* pedig az „új nemes”, aki „magatartás és akarat új lovagrendjébe akar tartozni, s nem ismer privilégiumot, mely a történelmi feladat és a személyes példa alól felmentené.” (*Új nemesség*, 1932.)

A *nemzet* legfőbb sorskérdése: a megmaradás. „A magyar külpolitika célja – írja már 1928-ban – egy lehet: harc a fajok szabadságáért. [...] Az integer Magyarországnál van egy sokkal szentebb jelszó: az integer magyarság. S ennek egy ellensége van: az imperializmus. Amily jogos követelés, hogy minden faj szabadon s külön keretekben fejthesse ki erőit, oly undok merénylet ezt a jogot eltaposni. Nacionalista vagyok, de tudom, hogy a magyar nacionalizmus legnagyobb képviselőiben sosem volt a más mellének szegzett kés, mindig csak a fejünkre sújtó bunkó ellen felemelt kar. [...] Vasat fogunk, ha vassal esnek nekünk, de vigyázzunk rá, hogy hódítani csak szívvel és aggyal menjünk.” (*Új reformkor felé*) Úgy látja, hogy a legjobb külpolitika – a jó belpolitika. Hogy érdemes legyen magyarnak lenni – kisebbségi sorban is: „hogy egy idegen államban, idegen erők közt magyar maradjak: legfőbb feltétele, hogy értelme legyen magyarnak lenni. [...] S amilyen mértékben halad idebenn a reform, s lesz haldokló népből példanép, olyan mértékben lesz az ottani tengésből hivatás.” Egy szerencsésen végrehajtott teljes körű magyar reformnak „európai mozgalom”-má kell válnia, olyanná, amely „a környező népek számára is példa.” (*A reform*, 1935.)

A „nemzet-ragasztás” leghatékonyabb eszközének, illetőleg létformájának Németh László a kultúrát, ezen belül is a magyar irodalom és műveltség világszínvonalra emelését jelölte meg – élete során oly sokszor. „Kultúra” fogalma úgyszintén egyezik a század modern felfogásaival. A kultúra – írja például már 1928-ban – „nem tudás, nem művészi produkció, hanem valami életet szabályozó elv, amely egy embercsoport minden tagjának belső mágnesé, irányítója.” (*Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk*) (Ne hagyjuk magunkat sodortatni e meghatározás bírálataként a legújabb „multikulturális” felfogások által: a 20. század sokkal több és mélyebb összességében, mint annak csak egy része, az utolsó egy-két évtized.)

Leo Frobenius nyomán vallja, hogy Európa egyes nemzetei voltaképpen Európa egyes *szerveit* testesítik meg, amelyek közül egyesek megerősödnek, ha az európai „növésterv” irányába esnek, mások sorvadásnak indulnak. Európa története nem más, mint „teremtő állapotba jutott nemzetek sorozatos belépése az európai kultúrfolyamba. Mindig más nép volt a szív, mely az egészet vérrel eltartotta, mindig más népben égett az egészért a tudat.” (*Fatalizmus vagy veszélytudat?*, 1936.)

A *magyar öntudat* leghatásosabb táplálója a magyar sorsot a „csontjaiban” érző és áthagyományozó, a „mélymagyar” kultúrát hordozó, vagyis a tragikus magyar történelmi szemléletet kifejező „(a komor történelmi realizmus képviselő) irodalom. (Németh

László legjelesebb „mély” magyarjai: Bessenyei, Csokonai, Berzsenyi, Katona, Kemény, Széchenyi, Ady.)

Híressé vált „nemzedék-sorozata” a *Nyugat*-ban (már 1931-ben) végül is mindvégig arról szól, hogy az irodalom miként fejezheti ki egy nép, egy nemzet sorsát, helyzetét, miként tudja felmutatni a nemzeti jelleget; s arról, hogy e „jelleg”, e „karakter”, e „génusz” esztétikailag is jelentős, magasrangú alkotásai milyen szint, miféle sajátlagos *többletet* hoznak az európai irodalom színskálájára. Azaz: a jellegzetesen magyar „sorskérdések” mi módon mutathatók meg Európa számára; miközben a magyar irodalom javának – a legtermészetesebb módon a modern európai kultúra, irodalom szerves részeként kell működnie, megmutatkoznia. „Első tanulmányom befejezésében – írja – a népek belépéséről beszélek az európai kultúrába. Hogy ömlött bele egymás után a nedvkeringsbe mint működésbe lépett mirigyek hormonja: az olasz, spanyol, angol, francia, német, majd az orosz, skandináv ’minőség’. A magyaron a sor, kiáltok, a mi sorsunkban is száll egy nedv, amely nem ehhez a szervhez, hanem az egész európai szervezethez szól. [...] Tulajdonképp ez a remény csinált kritikust belőlem.” (*A reform*, 1935.)

De nagyon korán – 1929-ben – szól arról is, hogy a „kis irodalmak nem élhetnek világirodalmi kapcsolatok nélkül. Kis ország csak provinciája a világnak, ha elfelejti nagyobb hazáját, elveszti a nagyság méreteit. [...] Világirodalmi kritika nélkül kutyabagosi önbizalom vesz rajtunk erőt.” (*A kritika feladatai*) De nemcsak kifelé, a világra, Európára kell figyelni – figyelmeztet –, hanem befelé, a magyar irodalmi (szellemi) élet állapotára is. Híres cikke (*Sznobok és parasztok*, 1934.) éppen e kétféle belső provincializmus, a „népi” és az „urbánus” kettészakadás szélsőségeinek a torzító veszélyeit hozza látóközébe. Majd egy másik írásában (*Magyarország és Európa*, 1935.) ekképpen folytatódik ugyanez a gondolatmenet. „E kétféle irónép (sznobok és parasztok) fogyatkozása nyilvánvaló, a két magatartás úgy áll egymás mellett, mint a kívánatosnak szétesésterméke.”

*

Mi is ez a „kívánatos” Németh László számára? Mindvégig, egész pályafutása során, számos alkalommal szól erről is, számos művében. A *kívánatos* nem más, mint a magyar és az európai magatartás, a két *minőségi kultúra* (mint „életet szabályozó elv”) „szerves összefűzése”. Amely nem más, mint a *harmadik út*. Nem „két” út *mellett*, sokkal inkább *fölötte*. Ha az egyik út a „sznoboké”, a másik a „parasztoké”, akkor ez a harmadik az *európai út*. Maga Németh László erősíti meg e képlet tiszta egyszerűségét és hitelességét midőn – ugyanebben a könyvében, ugyanitt – arról számol be, hogy eme „harmadik út” „ki- vagy inkább tovább tiprására” tett ő maga is kísérletet: a *Tanúban* ő maga is *e harmadik útnak* vágott neki. S e „harmadik út” fogalom és *sorsképlet* tartalmának végső tömörítését maga e könyvcím adja: *Magyarság és Európa*. Ez a formula jelenti a „harmadik út” *szintézis* lényegét és nagyra becsülhető fontosságát. És abszolút *korszakosságát* is.

Innen, erről a magaslati pontról érthető meg Németh László gondolkodói világképének a kulcskérdése: gondolkodásának a mindvégig szintézisteremtésre forduló, arra hajló sajátossága. A *teljesség* igénye. A rész, az egésztől különálló vagy leválasztott *rész* csonkaságának a fölismerése az egyén és a közösség életének minden területén. Ennek az esszéirői gondolkodásnak éppen ebből következően fontos és jellegzetes sajátossága az is, hogy az életünket, társadalmi környezetünket stb. meghatározó (és kifejező) páros – látszólag ellentétes – alapfogalmak; filozófiai, társadalomtudományi, politikai stb. alapkategóriák az ő gondolkodói világképében *nem válnak ketté, nem polarizálódnak*.

Minőség és mennyiség, anyag és szellem, individuum és kollektívum, személyiség-központúság és szociális elkötelezettség, népiség és urbánusság, konzervativizmus és – igen – liberalizmus, magyarság és európaiság *egymást feltételező kettősségei* (végső soron tehát a történelmi gyökérzetű „haza és haladás” eszme társadalmi és eszmei alapvariánsai) az ő gondolkodásában nem ellentétei, hanem *kiegészítői* egymásnak. A Németh-életmű belső feszültsége és erőteljes sugárzása, Németh László gondolkodásának *drámaisága* éppen abból a rendkívüli erőfeszítésből, sok évtizedes szellemi küzdelemből fakad, amellyel ő a huszadik századi magyarság és európaiság leglényegesebb sorskérdéseit a megoldhatóság igényével és hitelével összekötni, összeolvasztani, szintézisbe hozni igyekezett.

Egyik hatalmas témája például végig a négy évtizedes alkotói pálya során: a „keleti lélek” és a „nyugati módszer” szintézise, a magyar kultúra (irodalom) „bartóki” modellje volt. A „keleti lélek” nem más, mint az újkor *alatti* magyar műveltség – parasztzene, népköltészet. Ezt kell beemelni a modern nyugati gondolkodás *elemző* képességű és hatású erőterébe. „Nyugati” módszerrel feldolgozni tehát. A valódi, az *eszményi* modernség lényege az ő felfogása szerint éppen ez! Például: Bartók művészete! Nemcsak az oroszoknak (Tolsztoj, Dosztojevskij) sikerült ez, de nekünk magyaroknak is voltak nagy művészeink – mondja –, akik „a nyugati fejlődést már-már a túlzásig végigrohanták, ugyanakkor felkutatták és kihasználták azokat az artézi mélységeket is, amelyekben keleti népük a világlélek megértésének lesz forrásává. Elsősorban Adyra, Bartókra gondolok [...]” írja 1954-ben (*Tolsztoj inasaként*).

S mit sem vettett korszerűségéből az a gondolat, az a kölcsönös vágyakozás tíz évvel később, de napjainkban sem, melyet egy iskolaavató beszédében fogalmazott meg: „Európának nincs népe, melyet ily rég fenyegetne, s egyre jobban, a szétszóródás, a jellegvesztés s elmerülés veszélye, s kevés, amelyre, bár szavát sem értik, ekkora várakozással hegyeződnek a fülek.” (*Füredi beszéd*).

Mindennek viszont axiómaszerű feltétele a kikezdhetetlenül természetes magyar öntudat. Az 1939-ben írt *Kisebbségben* című esszéjének a fő gondolati súlya is éppen ez. „A magyarságnak – tizenöt éve vallom – semmire sincs nagyobb szüksége, mint hogy teste fölött ahhoz tartozó magyar öntudatot hordjon.”